

ПОНЯТТЯ «ТОПОС» В ОНТОЛОГІЧНІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ СФЕРАХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемі використання поняття «топос» у сфері соціальної філософії. Автор аналізує зміст цього поняття у філософських системах Арістотеля та М. Гайдеггера. Наголошено, що поняття «топос» може бути застосовано як ключове поняття для характеристики специфіки соціального буття.

Ключові слова: топос, кордон, соціальна система, ідентичність.

Статья посвящена проблеме использования понятия «топос» в сфере социальной философии. Автор анализирует содержание этого понятия в философских системах Аристотеля и М. Хайдеггера. В статье отмечается, что понятие «топос» может быть использовано как ключевое понятие для характеристики специфики социального бытия.

Ключевые слова: топос, граница, социальная система, идентичность.

This article is devoted to the problem of using the notion «topos» in the social philosophy. The author analyzes the meaning of this notion in Aristotle's and Heidegger's philosophical systems. The notion «topos» is considered as a key notion that shows a special characteristic of social life.

The keywords: topos, border, social system, identity.

Звернення сучасної соціальної філософії до застосування конструктів «топос» і «топологія» обумовлене прагненням систематизувати рівні соціального конструювання. Множинність локальних соціальних порядків та просторове уявлення про світ соціального – ці фактори змушують дослідників звертатися до вирішення проблеми співвідношення соціального явища і місця, яке воно займає в просторі соціальних відносин. З огляду на це актуалізується завдання введення поняття «топос», яке зможе відобразити залежність прояву соціального феномену від унікальності його оточення, умов існування. Визначення топосу соціального явища дає можливість виокремити його індивідуальні й загальні ознаки, встановити залежність його трансформацій від оточення і зовнішніх умов. Методологічно топологія соціального життя дозволяє запобігти утворенню спекулятивних схем пояснення суспільства, які ігнорують унікальні моменти множинних локальних культур і спільнот, що створюють власні соціальні практики та форми організації життєдіяльності.

Практичного значення дослідження із соціальної топології набувають з огляду на тотальну кризу політики мультикультуралізму, оскільки залучення іншокультурної складової до сталої системи суспільства потребує аналізу взаємозв'язку соціокультурного топосу та локальної культури, яка потрапила в умови

нетрадиційного для неї оточення. Топологія дає можливість розглянути вплив унікального на формування подій соціального світу.

Методологічним підґрунтям соціальної топології можна вважати феноменологію Е. Гуссерля – дослідження актів свідомості, у яких конструюється предметний світ і життєвий світ як фундаментальна замученість існування. Феноменологічна методологія надала поштовх для топологічного дослідження існування людини в соціумі, появи нової онтології, системи множинних соціальних структур і соціальних практик. Саме ці аспекти топології можна бачити у філософських системах М. Гайдеггера, Ж. П. Сартра, М. Мерло-Понті, Е. Левінаса, соціологічних теоріях А. Шюца, Т. Лукмана, П. Бурдьє.

Проблема місця як визначення просторового і часового обрисів соціальної дії чи явища опосередковано розглянуто в роботах М. Бахтіна, В. Бібіхіна, Б. Вальденфельса, Е. Гіденса, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Л. Нансі, В. Подороги. Концепції «хронотопу», «прикордоння», «фронтиру», «корпусу» «соціального тіла» переводили проблему топосу в русло визначення кордонів, форм взаємодії культур, ідентичності, «Іншого», «Чужого». Топос для соціальної філософії набув онтологічних характеристик як просторове підтвердження факту існування явища, події, засіб встановлення й унаочнення колективних ідентичностей. М. Харт і А. Негрі стверджують, що через визначення місця, відчуття кордонів відбувається переконання в дійсності існування великих соціально-культурних і політико-правових тотальностей – імперій [5]. Топос організації життєдіяльності спільноти надає цій спільноті онтологічне підтвердження в її бутті. Тоді як утопія позбавляє існування.

Традиція онтологічного трактування топосу відсилає нас до «Фізики» Арістотеля. Проблема визначення місця пов'язана з констатацією факту існування речі або явища. За словами античного автора, «речі, що існують, перебувають десь, а неіснуючі ніде не перебувають» [1, с. 123]. Тобто твердження щодо існування чого вимагає просторової прив'язки у вигляді посилання на конкретне місце перебування предмета чи явища, встановлення оточення об'єкта аналізу й ступеня взаємодії з ним.

Безліч труднощів викликає у Арістотеля питання про те, що таке місце, позаяк воно не здається однаковим через його властивості. Перша група проблем пов'язана із вирішенням питань щодо зв'язку топосу і тіла. У зв'язку з цим постало завдання позначити топос через поняття «порожнеча». За визначенням Арістотеля, «порожнеча – це місце, що позбавлене тіла» [1, с. 124], тобто топос може існувати без прив'язки до тіла, але така прив'язка суттєво змінює властивості тіла. Це твердження підсилюється ідеєю про те, що місце не зникає, коли гинуть речі, які його займають, однак річ змінюється, коли змінюється її місце, а тому, на думку античного автора, «„що” і „в чому” – це різні ознаки речі». Водночас коли те, що обіймає предмет нероздільно з ним з'єднане, тоді це не відносини місця і предмета, а відносини частини і цілого. Таким чином, місце не належить речі як матерія і форма, але змінює її. Властивості мають місце лише в тому випадку, коли предмет, який їх має, змінює свої характеристики [1, с. 130].

Місце встановлюється через взаємне розміщення речей, а тому місце потребує визначення через взаємне відношення об'єкта, що аналізується, до його оточення. Зміна місця речі, як зазначається у «Фізиці», свідчить про його значення чи «силу», тобто річ поставлена у залежність від топосу і внаслідок змінення оточення вона змінює свої властивості [1, с. 124]. Якщо не чинити перешкод, то будь-яка річ прагне зайняти своє місце, що визначене їй власною природою. А тому, на думку Арістотеля, встановлена відповідність речі і топосу є виявленням природи предмета, що аналізується.

Друга проблема у визначенні топосу пов'язана із виявленням місця як межі. Місце завжди може розцінюватись як межа, оболонка речі, що може існувати без самої речі [1, с. 126]. Тобто місце визначається через межування окремих предметів, або більше – це і є саме межування, що встановлюється співпричетність речі і оточення [1, с. 127]. Місце – межа тіла, що обіймається. Воно здатне приймати різні речі, які у свою чергу мають властивість приймати простір місця. Арістотель наводить тут аналогію посудини і речовини, яка потрапляє до неї: «У посудину потрапляє будь-яке тіло, що здатне переміщуватись і збігатися з його краями» [1, с. 131]. Особливість місця в тому, що на відміну від матерії і форми воно може існувати окремо від речі й обіймати річ, так само як обіймати річ і пересуватись разом з нею. Річ може залишити місце, але місце не залишає речі. Таким чином, місце – це перша незмінна межа тіла, що обіймається. Місце, за наступним визначенням Арістотеля, – «це вдавана поверхня, яка існує разом з предметом, так само як межі існують з тим, що вони визначають» [1, с. 132].

Третя проблема визначення топосу у «Фізиці» пов'язана з тлумачення місця через категорії можливості і дійсності. Річ як частина загальних перетворень займає місце у можливості. Її переміщення, зміна оточення, прояв своїх властивостей у різних оточеннях, «прагнення зайняти своє місце» – можливість. Водночас топос як окремість – це дійсність, якої набуває річ [1, с. 133]. Місце, визначене як межування, надає змогу бути речі єдиній у дійсності [1, с. 134].

Проблема місця – це проекція проблеми просторовості світу, яку різнобічно вирішують у роботах філософів ХХ століття: Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза. Але повернення до цієї проблематики стало можливим після обґрунтування нової онтології М. Гайдеггера.

За М. Гайдеггером, світ є оточуючий світ, що визначається виключно просторовістю світу [4, с. 235]. Просторовість конституанта світу, а тому визначення місця є завданням встановлення наочності присутності речі або явища. За філософом, «ось-буття» є просторове і було б хибно перетворювати особистість, буття людини «на флюїд, що перебуває поза простором і є вільним від зв'язку з ним» [4, с. 235]. Просторовість конструється трьома феноменами – віддаленістю, місцевістю й орієнтацією (спрямованістю).

Віддаленість нетотожна відстані в геометричному розумінні, оскільки передбачає факт людської присутності у світі та можливість встановлення просторових співвідношень. Віддаленість (так само як і близькість) – експлікація турботи, що дарує здатність оцінювати простір, дає можливість геометрично

вимірювати відстань.

Місце як констеляція, у яку входить річ навколишнього світу, – це своєрідне встановлення просторового «десь», що відбувається через визначення оточення, ліній дотику речей у світі. За М. Гайдеггером, «оточення, притаманне світу, є місцева близькість або віддаленість того, при чому перебуває стурбованість» [4, с. 237]. Місцевість як оточення, через яке прояснюється місце або торкання меж, що утворює обрис речі. Оточення постає як утворення феномена «навколо». Але оточення не є нагромадженням речей, воно структуроване й упорядковане через віддаленість та наближеність, тобто всі речі світу розташовані відносно до місця, яке визначено «ось-буттям». Стурбованість, за М. Гайдеггером, відводить речам місце, яке відповідає «ось-буттю» як буттю-у-світі. Стурбованість спрямовує речі, облаштовуючи місце, розташовуючи їх у необхідній послідовності.

Місцевість М. Гайдеггер визначає як напрям руху («куди»), доречність («де»), точку падіння погляду («на») [4, с. 240]. Місцевість відбиває спрямованість турботи, яка позначається орієнтирами. Місце у М. Гайдеггера відділене від речі, так само як і у Арістотеля. Сонце ділить небосхил на місця сходу і заходу, але ці місця не рухаються разом із сонцем. У цьому порівнянні простежується його пряма аналогія з арістотелівським прикладом про посудину та її вміст. Водночас М. Гайдеггер додає, що місце положення сонця набуває смислів, що не обмежуються географічними чи астрономічними поняттями. Стурбованість надає їм значень початку і кінця, життя і смерті. Місце перевищує значення лише як обчислення календаря чи доби. Місце постає як сукупність оточення, у якому перебуває людина. Місце завжди визначається як відсилання до певного оточення, тобто визначення змикання країв.

Арістотель виводить розуміння місця за межі геометричної просторовості. Для нього місце не може бути зведене ані до матерії, ані до форми. Місце рухається разом з річчю, як рідина з посудиною, так само як і існує окремо від речі, оскільки річ потрапляє на місце, а не місце визначається річчю. Для Арістотеля існування речі потребує визначення положення «де існує». М. Гайдеггер додає до визначення місця рису значення стурбованості людини – «там, де» [4, с. 241]. Для філософа XX століття місце позбавлене площинного геометричного значення і самостійності свого існування, воно завжди поєднане із самовизначенням людини, яка намагається встановити положення предмета її турботи. У структурі тілесної орієнтації фіксація місця відбувається через «завжди – уже – буття – при» [4, с. 245], тобто це суміжність з речами, що існують поруч із людиною. Суміжність – це набуття спільного кордону, можливість відчутти існування через дотик до зовнішнього, сприйняти власну просторовість через торкання країв «інакшого». Якщо топос Арістотеля – це зовнішня межа речі, її «перша оболонка», то місце М. Гайдеггера – це останній обрис людини, мембрана її існування, яка унаочнює існування через дотик до світу. Топос надає змогу співприсутності, одночасності, просторово-часового схоплення буття речі та людини.

У соціальній топології П. Бурдьє [2] та Е. Гідденс [3] намагаються дати визначення соціальним структурам через встановлення їх «місця в соціальному універсумі» чи «епізоду їх буття у світовому часі». Топос перетворюється на

встановлення меж унікальних соціальних об'єктів. Через місце соціального явища визначається його значення на соціальні системи і структури. Тим самим соціальна топологія намагається встановити універсальну й унікальну природу суспільних утворень, повторюючи онтологічну схему аристотелівського визначення «де існує» і гайдеггерівську «там, де».

Таким чином, звернення до проблеми визначення топосу в межах соціально-філософського дослідження зумовлене необхідністю відійти від вузького розуміння цього концепту, яке увійшло в сучасні науки про суспільство завдяки соціальній топології в суто соціологічному значенні. Топос має подаватись як концепт, що відбиває не лише простір соціального буття, життєвий світ, який свідомо вибудовується у творенні соціокультурної спільноти. Це концепт, у якому онтологізується проблема межі. Будь-яка соціальність конструюється в конкретних кордонах, має обмежений простір існування і залежить від зміни оточення як умови свого якісного прояву. Проблеми руху і розвитку соціальної спільноти прив'язані до проблем межі, місця, стику, через що проявляється діалектика мінливості і сталості, «свого» і «чужого». Місце, топос постає як здатність спільноти до організації соціальності, створення ідентичності через постійне відчуття меж між «власним» і «чужим».

Соціологічні концепції соціального порядку (Т. Парсонса, П. Бурдьє, Е. Гідденс) передбачають закономірність виникнення та розвитку соціальних систем, їх стабільне відновлення в часі. Соціальні теорії акцентують увагу на існуванні локальних систем, які не вписуються в канони єдиної тотальної схеми соціальних систем. Навіть процес глобалізації розглядається як взаємодія унікальних соціальних систем і практик, що залежать від місця і характеру взаємодії з оточенням. Таким чином, соціально-філософський аналіз суспільства потребує топологічного виміру, де топос постає як онтологічне вкорінення, просторова, часова, культурно-історична контекстуальність явищ, процесів, визначень, що відбивають усвідомленість людського існування.

Література:

1. Аристотель. Физика // Сочинения в 4 т. / Аристотель. — М. : Мысль, 1981. — Т. 3. — С. 59—262.
2. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2007. — 288 с.
3. Гидденс Э. Устройство общества / Э. Гидденс. — М. : Академический проект, 2003. — 528 с.
4. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / М. Хайдеггер. — Томск : Водолей, 1998. — 384 с.
5. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри ; пер. с англ. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. — М. : Праксис, 2004. — 440 с.